

УДК 159.942–051]:37.091.12

ЕМПАТІЙНІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СПРАВЕДЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ПЕДАГОГА ДО УЧНІВ

Клочек Л.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та психології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті аналізуються емпатійність і толерантність як психологічні чинники справедливого ставлення вчителя до учнів. Презентуються результати емпіричного їх дослідження. Обґрунтовується вплив емпатійності та толерантності вчителів на соціальну справедливість у педагогічній взаємодії.

Ключові слова: емпатійність, толерантність, справедливе ставлення, соціальна справедливість, педагогічна взаємодія.

В статье анализируются эмпатийность и толерантность как факторы справедливого отношения учителя к ученикам. Представляются результаты эмпирического их исследования. Обосновывается влияние эмпатийности и толерантности учителей на социальную справедливость в педагогическом взаимодействии.

Ключевые слова: эмпатийность, толерантность, справедливое отношение, справедливость, педагогическое взаимодействие.

Klochek L.V. EMPATHY AND TOLERANCE AS THE PSYCHOLOGICAL FACTORS OF A FAIR ATTITUDE OF A TEACHER TO THE STUDENTS

The article analyzes empathy and tolerance as psychological factors of a fair attitude of a teacher to the students. There have been presented the results of the empirical study. There have been grounded the influence of teachers' empathy and tolerance upon social equity during the pedagogical interaction.

Key words: empathy, tolerance, fair attitude, social equity, pedagogical interaction.

Постановка проблеми. Справедливе ставлення вчителя до учнів є одним із проявів соціальної справедливості в педагогічній взаємодії. Його ознаками є неупередженість педагога стосовно кожного школяра, об'єктивне оцінювання досягнень чи невдач останнього. Соціальна справедливість учителя як його особистісна цінність (якість), яка утворилася в результаті інтеріоризації соціальної цінності соціальної справедливості, забезпечує досягнення позитивного результату у взаємодії з учнями, а саме зумовлює виникнення емоційного благополуччя в учнів завдяки справедливому розподілу вчителем між ними міри винагород чи покарань за виконання навчальних завдань чи поведінкові прояви. Це гармонізує стосунки обох учасників педагогічної взаємодії. Якість педагога, яка забезпечує такий результат, детермінується низкою чинників: зовнішніх – соціальних умов, і психологічних – внутрішніх детермінант. Останні є сукупністю особистісних утворень учителя, що зумовлюють його ціннісне (справедливе) ставлення до школярів як об'єктів свого педагогічного впливу й оцінювання. Серед таких чинників виокремлюються ті, що пов'язані із чуттєвою стороною його особистості, а саме емпатійність і толерантність. Їх вивчення в контексті дослідження проблеми справедливого став-

лення вчителя до учнів у процесі педагогічної взаємодії сьогодні є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені, які вивчали феноменологію людських ставлень (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Лазурський, В. М'ясищев, С. Рубінштейн), сходилися на думці, що їхня психологічна структура містить пізнавально-емоційні утворення, які виникають у результаті накладання відповідних емоцій людини на певний предмет. У ставленні педагога до учнів, окрім його когнітивного компонента, виокремлюється емоційний, пов'язаний із прийняттям особистості кожного школяра, виявом до нього інтересу, поваги, толерантності, емпатії.

Про роль емпатії в побудові взаємостосунків між людьми писало чимало дослідників, кожен з яких вкладав у це поняття свій зміст. Р. Даймонд розуміє емпатію як можливість людини перенестися у сферу переживань іншого, у його специфічне осмислення життєвих подій [12]. Схожих поглядів дотримувався В. Бойко і розглядав це явище як здатність суб'єкта проникати в психологічний простір іншої людини за допомогою таких засобів, як співучасть і співпереживання [5]. Т. Гаврилова деталізувала емпатію, з одного боку, як співпереживання іншому, що виникає внаслідок дії психологічного механізму заражен-

ня, а з другого боку – як співчуття, яке виявляється в бажанні допомогти ближньому [4]. На необхідності наявності в структурі особистості педагога якості емпатійності наголошували вчені Ш. Амонашвілі, І. Бех, які розглядали проблему ставлень учителя до учнів з погляду вічних цінностей: добра, гуманності, справедливості. Наукові позиції вчених сходилися в розумінні, що педагогічна взаємодія має ґрунтуватися на прагненні вчителя виявляти увагу й інтерес до внутрішнього світу учня [1; 2].

Емпатійність можлива в разі особистісної децентрації педагога, проявами якої є доброзичливе ставлення до учнів, здатність психологічно «приєднатися» до їхніх переживань, досягнення відчуття єдності з ними як з партнерами по діяльності. Відмова від домінування егоцентричних проявів свідчить про прагнення вчителя максимально виявляти толерантність, педагогічний і психологічний такт у взаємодіях з учнями. Згідно з поглядами І. Синиці, такт учителя є його психологічною властивістю, яка виявляється у виваженій поведінці, гуманному ставленні до учнів, слухних зауваженнях, що вербалізують перебіг процесу контролю за якістю діяльності школярів [9]. І. Страхів розумів такт учителя як засіб налагодження ділового й емоційного контакту учасників навчально-виховного процесу, педагогічно обґрунтовану міру виховного впливу, яка врівноважує неупереджену вимогливість учителя і прояв його ціннісного ставлення до учнів. Винайдення цього балансу через переконливі докази дозволяє встановити соціальну справедливість для групи школярів, коли жоден із них не буде нарікати на порушення його учнівських прав і зневажання особистості [10].

Постановка завдання. У нашому дослідженні ми поставили за мету дослідити емпатійність і толерантність педагога як утворення, які зумовлюють його справедливе ставлення до учнів та сприяють досягненню соціальної справедливості в педагогічній взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Про емпатійність як якість особистості, яка забезпечує встановлення емоційних зв'язків між суб'єктами педагогічної взаємодії, говорили Р. Крічевський, А. Петровський, В. Кан-Калік та ін. Ототожнення вчителя з інтересами й переживаннями школярів відбувається на емоційному рівні. К. Роджерс таку особливість пов'язував зі здатністю суб'єкта ставити себе на місце іншої людини. Феноменологію цього явища він вбачав у здатності особистості проникатися внутрішніми переживаннями іншого, відчувати його переживання та виявляти

співчутливість. За К. Роджерсом, проявляти емпатійність означає на певний час відмежуватися від власних цінностей і поглядів і на емоційному рівні «приєднатися» до іншої людини [13]. У педагогічній практиці трапляються випадки, коли для винесення справедливого рішення на адресу окремого учня варто зважати не на раціонально осмислену педагогом ситуацію зі сформованими умовиводами, а перейнятися переживаннями школяра, мотивацією, цінностями і зайняти рівну з ним психологічну позицію. Такий вияв, з погляду К. Роджерса, властивий відповідальним, активним і морально сильним людям, оскільки їхня емпатійність вимагає від суб'єкта значних внутрішніх зусиль.

Якщо вчитель у взаємодії з конкретним учнем виявляє розуміння його індивідуальних обставин, співпереживає його проблемам, то він спроможний, по-перше, узгодити власні уявлення про соціальну справедливість з уявленнями учня; по-друге, прийняти соціально справедливе рішення, яке стосується вибору адекватних методів винагороди, покарання чи заохочення об'єкта свого педагогічного впливу й оцінювання.

Продукувати соціальну справедливість через власні вчинки вчитель може за умови поважного ставлення до учнів, навіть якщо дії останніх не відповідають очікуванням педагога. Таку особливість Д. Бродський називав толерантністю і пов'язував її з наявністю в особистості якості соціальної відповідальності [3]. Лише відповідальне ставлення до іншого спонукає раціонально й об'єктивно сприймати результати його діяльності чи поведінки. Це в психології називають конструктивною толерантністю, основою якої є повага до прав і свобод іншої особистості, що співвідноситься з відмовою від домінування у взаємодії своєї позиції [11] й утвердженням дводомінантності позицій її учасників. Варто зазначити, що конструктивною толерантністю учителя буде лише в тому разі, коли він, не нівелюючи свої погляди й уявлення про цінність соціальної справедливості, досягне у взаємодії з учнями психологічної рівності.

Дослідник В. Ліпатов серед різних трактовок толерантності виділяв толерантність як розширення власного досвіду суб'єкта, критичний діалог, завдяки якому відбувається взаємопроникнення життєвих настанов різних людей [8]. Тому вчитель, вирішуючи проблемну педагогічну ситуацію, яка передбачає апелювання до норм справедливості, виявляє свою толерантність через ведення критичного діалогу з учнями.

Для того, щоб виявити, як емпатійність і толерантність позначаються на ставленні до учнів і впливають на досягнення у взаємодії з ними соціальної справедливості, ми провели емпіричне дослідження, в якому було задіяно 305 вчителів загальноосвітніх шкіл, серед них – учителі, які мають педагогічний стаж до 5-ти років – 81; від 6-ти до 20-ти років – 104; більше 21 року – 120.

Емпіричне дослідження емпатійності вчителів ми здійснювали з використанням «Методики визначення EQ-коефіцієнта емпатійності» (авт. С. Барон-Коуен, С. Уілрайт, адапт. В. Косоноговим) [7]. Отримані результати зведені в таблиці 1.

З таблиці видно, що високий рівень емпатійності властивий незначній частині досліджуваних: 3,7% із них – зі стажем до 5-ти років; 9,6% – учасники експерименту, педагогічний стаж яких від 6-ти до 20-ти років; 19,2% – вчителі зі стажем від 21 року. Педагоги, які мають такий рівень розвитку емпатійності, можуть «проникати» у чуттєвий світ своїх учнів. Вони їм співчують і співпереживають, коли ті потребують емоційної підтримки. Чутливість досліджуваних стає спонукальною силою, яка спрямовується на допомогу школярам, що найбільше її потребують. Розуміючи природу їхніх переживань, вчителі цього рівня намагаються у співпраці з учнями зважати на їхні очікування і в процесі ведення діалогу пояснювати правильність і справедливість своїх педагогічних дій. Окрім того, саме прояви емпатії дають можливість враховувати всі обставини життя кожного школяра і діяти щодо нього соціально справедливо.

Щодо середнього рівня емпатійності, то кількісні показники за ним суттєво збільшуються, порівняно з високим. Так, він властивий 33,3% учителів зі стажем до 5-ти років, 51,0% педагогів, стаж яких перебуває в межах від 6-ти до 20-ти років, 48,3% учителів зі стажем від 21 року. Досліджувані цього рівня відрізняються співчутливістю, їм властиво розуміння переживань учнів, здатність долучатися до того, щоб покращити їхній емоційний стан у разі потреби. Вони переймаються через проблеми школярів, що позитивно позначається на

справедливості дій щодо них. Однак такі педагоги доволі раціонально виявляють небайдужість до проблем учнів. Врахування їхніх індивідуальних обставин під час педагогічних рішень відбувається більшою мірою усвідомлено, а не під впливом емоційного імпульсу підтримати й заохотити школяра.

Низький рівень емпатійності суттєво виражений у молодих учителів. Його мають більше половини досліджуваних, педагогічний стаж яких не перевищує 5-ти років – 63,0%. Кількісні показники цього рівня значно знижені в категорії вчителів, стаж яких коливається в межах від 6-ти до 20-ти років (39,4%), і в учителів зі стажем від 21 року (32,5%). Такі досліджувані не виявляють співчутливості до проблем учнів. Вони не стільки їх ігнорують, скільки не помічають, відволікаючися на поточні моменти свого професійного буття. У таких педагогів слабо виражена потреба співпереживати школярам, розуміти їхні думки і переживання. Тому налагодження діалогу ускладнюється, рішення, прийняті вчителем стосовно учнів, не завжди можуть бути соціально справедливими.

Беручи до уваги, що значна частина досліджуваних усіх трьох категорій не виявляє емпатійності щодо учнів, і актуалізуючи цю проблему, ми все ж таки схильні зробити висновок, що за результатами проведення методики, емпатійні тенденції найменшою мірою виражені у вчителів зі стажем до 5-ти років. Вони здебільшого не виявляють здатності співпереживати учням, не переймаються їхніми проблемами. У педагогічній взаємодії не налаштовані на ведення відвертого діалогу, результативність якого б виявлялася в соціально справедливих проявах учителя щодо учнів. Натомість учителі зі стажем від 21 року мають найбільш виражені емпатійні тенденції. Очевидно, набутий професійний досвід сприяв розвитку емпатійності, що на момент проведення експерименту виявляється в здатності досліджуваних цієї категорії вибудувати діалогічні стосунки з учнями й на цій основі виявляти справедливість до кожного школяра. Водночас виявлений великий від-

Таблиця 1

Кількісні показники емпатійності в педагогах

Рівень розвитку емпатійності	Педагоги, які мають стаж 0–5 років (n = 81)		Педагоги, які мають стаж 6–20 років (n = 104)		Педагоги, які мають стаж більше 21 року (n = 120)	
	Абс.	У %	Абс.	У %	Абс.	У %
Низький	51	63,0	41	39,4	39	32,5
Середній	27	33,3	53	51,0	58	48,3
Високий	3	3,7	10	9,6	23	19,2

соток у всієї вибірки досліджуваних низького рівня емпатійності насторожує і спонукає до визначення причини такого явища (жорсткі реалії сьогоденного життя позначаються на зменшенні емоційної чутливості людей, і педагоги не є винятком) й актуалізації питання створення умов в освітньому середовищі для розвитку у вчителів емпатійності, яка у взаємодії зі школярами буде передаватися останнім і сприяти їхній діалогічності в соціальних взаємодіях.

Прийняття особистості учнів і глибоке розуміння їхніх проблем неможливі без добре розвиненої у вчителя якості толерантності. Її ми досліджували з використанням «Методики діагностики загальної комунікативної толерантності» (авт. В. Бойко) [6]. Отримані результати дозволили встановити, наскільки досліджувані толерантні чи інтолерантні у взаємодії з іншими. Зокрема, виявлялися прояви толерантності, які в практиці взаємодії з учнями впливають на винесення вчителем справедливого педагогічного рішення та його подальшу реалізацію, а саме: здатність приймати індивідуальність інших; тенденція не оцінювати їх на основі власного «Я»; відсутність категоричності в оцінці інших; приховування негативного ставлення до інших; схильність не переробляти і не перевиховувати інших; схильність не пристосовувати до себе партнера; відсутність негативних поведінкових тенденцій; терпимість до дисконформних негативних станів інших; адаптивність у взаємодії з іншими. Що нижчий показник інтолерантності в досліджуваних, то більшою мірою їм властиве толерантне ставлення до учнів і тим ймовірнішим стає прийняття вчителем соціально справедливих рішень.

Ми презентуємо кількісні показники комунікативної толерантності педагогів як інтегративної якості. За результатами отриманих дослідних даних, низький рівень розвитку цієї якості не виражений у досліджуваних усіх категорій – з різною тривалістю педагогічного стажу. Результати розподілені між середнім і високим рівнями.

Вчителі, які мають високий рівень комунікативної толерантності (це 54,3% педагогів зі стажем до 5-ти років, 59,6% учителів, стаж яких охоплює межі від 6-ти до 20-ти років, 55,0% педагогів зі стажем від 21 року), схильні без негативних емоцій сприймати обставини шкільного буття й учнів у них. Щодо останніх, то педагоги цього рівня можуть із розумінням до них поставитися і прийняти у всій повноті їхніх проявів. Такі досліджувані схильні діяти справедливо, оскільки толерантність у педагогічній взаємодії визначає характер ставлення

учителів до учнів: ціннісного й неупередженого. Вияв педагогом цієї якості виключає або мінімалізує ймовірність виникнення конфліктів з учнями, тому що вчителі демонструють прийняття особистості кожного школяра, враховують його індивідуальні особливості та життєві обставини. Учителі, толерантність яких перебуває на високому рівні, не критикують учнів, принаймні публічно, не висловлюють негативне до них ставлення, не оцінюють, виходячи зі своїх суб'єктивних критеріїв. Вони виявляють повагу до учнів, тому що не вважають прийнятним переробляти їх особистість і пристосовувати до себе. У взаємодії адаптивні, терпляче ставляться до негативних емоційних станів школярів. Учителям цього рівня властиві позитивні поведінкові тенденції щодо останніх. Варто зазначити, що більше половини всіх досліджуваних мають високий рівень комунікативної толерантності. Це характеризує їх як таких, що позитивно, чесно, соціально справедливо взаємодіють з учнями, не зраджуючи своїм інтересам і враховуючи інтереси школярів.

Середній рівень комунікативної толерантності притаманний решті досліджуваних (45,8% учителів зі стажем до 5-ти років, 40,4% педагогів зі стажем від 6-ти до 20-ти років і 45,0% учителів, стаж яких не перевищує 21 року). Досліджувані цього рівня схильні з розумінням ставитися до всього, що навколо них відбувається. Вони приймають обставини, що склалися, можуть вислуховувати дорікання учнів чи батьків щодо якихось питань, але ці позитивні прояви більшою мірою раціонально продумані й усвідомлено виконувані. За зовнішньої демонстрації прийняття особистості учня внутрішньо вчитель середнього рівня толерантності має претензії до нього, намагається оцінювати на основі власного «Я». Хоча загалом має місце позитивне ставлення до учня як партнера у взаємодії. Педагог виявляє терпимість до негативних емоційних станів школярів, їхніх особистісних проявів. Категоричність в оцінці школярів мінімально виражена, однак в окремих випадках проявляється досить відчутно. Це збільшує психологічну дистанцію між обома сторонами взаємодії, що стоїть на заваді встановлення стосунків між учителем і учнями на засадах взаємної поваги і справедливості.

Висновки із проведеного дослідження. Емпатійність і толерантність педагога як якості, що представляють чуттєву сторону його особистості, позначаються на характері ставлень до учнів. Емпатія створює для педагога можливість зрозуміти переживання кожного школяра, його інди-

відуальні обставини і водночас прийняти адекватне, справедливе рішення в питаннях оцінювання результатів його діяльності чи поведінки. Сутність толерантності вчителя полягає в доборі ним таких засобів педагогічного впливу на школяра, через які утверджується цінність його особистості, і які дозволяють реалізувати поставлені навчально-виховні завдання.

Емпіричне дослідження емпатійності педагогів показало, що в досвідчених учителях переважає середній рівень розвитку цієї якості, на відміну від молодших колег, які розпочали свій професійний шлях. В останніх превалює низький рівень емпатійності, що ускладнює перебіг процесу прийняття справедливих педагогічних рішень щодо конкретних учнів. За доволі значного відсотка досвідчених учителів, які також мають низький рівень емпатійності, ми можемо констатувати збільшення емпатійних тенденцій у вчителів зі збільшенням їхнього педагогічного стажу. Емпіричне дослідження комунікативної толерантності у вчителів дозволило виявити, що ця якість достатньою мірою представлена в структурі особистості сучасного педагога. Більше половини досліджуваних із різними термінами педагогічного стажу мають високий рівень толерантності до учнів. Дещо нижчими є кількісні показники середнього рівня. Позитивним є те, що виключається наявність низького рівня в усіх трьох категоріях досліджуваних, а отже, їм не властива інтолерантність, яка формує байдуже чи негативне ставлення до учнів і негативно позначається на процесі розвитку соціальної справедливості в педагогічній взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. К.: Освіта, 1991. 111 с.
2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності. К.: Академвидав, 2009. 248 с.
3. Бродский Д.А. Некоторые психологические основы социальной толерантности. Права ребёнка и толерантность. Использование сообщества в рамках обучающего процесса: сб. ст. Ростов-на-Дону: Дана, 2002. С. 142–159.
4. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Вопросы психологии. 1975. № 2. С. 147–158.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие. Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2008. С. 486–490.
6. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. СПб.: Питер, 2010. 576 с.
7. Косоногов В.А. Психометрические свойства русской версии методики «Коэффициент эмпатии». Психология в России: современное состояние. 2014. № 7(1). С. 96–104.
8. Липатов В.А. Семантические подходы к определению социальной толерантности. URL: http://www.religare.ru/2_55331_1_21.html.
9. Сеница И.Е. О такте и мастерстве (беседы с молодыми педагогами). К.: Рад. шк., 1976. 168 с.
10. Страхов И.В. Психология педагогического такта. Саратов: Саратов. ун-т, 1966. 280 с.
11. Скок А.Г. Модель навчання толерантності. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Психологічні науки. Чернігів, 2011.. Вип. 94. Т. II. С. 162–164.
12. Dymond Rosalind F. Personality and empathy. Journal of Consulting Psychology. Vol 14(5), Oct. 1950. P. 343–350.
13. Rogers C.R. Empatic: an unappreciated way of being. The Counseling Psychologist. 1975. V. 5. № 2. P. 2–10.